

Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku, red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito, Warszawa 2016, Instytut Historii PAN, ss. 509

Nieodłącznym elementem badań nad dziejami architektury na ziemiach polskich są studia nad środowiskiem twórców, architektów i budowniczych. Zainicjował je Franciszek Maksymilian Sobieszczański, autor pracy *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce*¹, w której zamieścił pierwsze biogramy twórców dzieł architektonicznych. Istotny wkład w te badania wniosła wydana w 1930 r. publikacja Stanisława Łozy *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*². Zawiera ona noty biograficzne architektów i budowniczych pracujących na ziemiach polskich od średniowiecza po pierwszą połowę XX w. Autor w przeważającej mierze korzystał z dostępnej mu literatury naukowej, w mniejszym stopniu z materiałów archiwalnych. Stąd od stanu badań zależała długość biogramu, który w wielu przypadkach ograniczał się do pojedynczej wzmianki. Uzupełniona i poprawiona wersja tej książki ukazała się w 1954 r. pod tytułem *Architekci i budownicowie w Polsce*³.

¹ F.M. Sobieszczański, *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawnej Polsce. Zawierające opis dziejów i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i dziełach znakomitszych artystów krajowych, lub w Polsce zamieszkałych*, t. 1–2, Warszawa 1847, 1849.

² S. Łoza, *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, Warszawa 1930.

³ S. Łoza, *Architekci i budownicowie w Polsce*, Warszawa 1954.

Idea opracowania nowego słownika pojawiła się w gronie historyków sztuki związanych z Pracownią Sztuki Dawnej Instytutu Sztuki PAN. Powstał zespół liczący łącznie 16 badaczy reprezentujących różne ośrodki naukowe, którego pracami kierowali Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz i Jakub Sito. Efektem ich pracy jest *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII wieku*. Publikacja zawiera ponad 550 biogramów. Zaopatrzona została we wstęp, wykaz autorów haseł, wykaz skrótów wykorzystanych opracowań naukowych oraz instytucji i zespołów archiwalnych, a także skróty słowne.

Koncepcja *Słownika* została przedstawiona we wstępie pióra Sity. Kilka z poruszonych tam kwestii wymaga komentarza. Pierwsza z nich dotyczy zakresu przedmiotowego recenzowanej pracy. Podobnie jak w przypadku książek Łoży, uwaga Autorów została skoncentrowana na działalności architektów i budowniczych. W przeciwieństwie do wspomnianego badacza, który nie zdefiniował obu terminów, Autorzy postanowili je doprecyzować. Zaproponowali własną definicję zawodów „architekt” i „budowniczy” w średniowieczu i w epoce nowożytnej. Według niej, zawód architekta w rozumieniu autora projektu budowlanego na gruncie polskim ukształtował się dopiero w drugiej połowie XVII w. Po raz pierwszy w tym znaczeniu termin ten został użyty przez architekta Bartłomieja Nathaniela Wąsowskiego. W stuleciach wcześniejszych w takim sensie występował rzadko. W opinii Autorów w stosunku do wieków XV, XVI i pierwszej połowy XVII bardziej adekwatne jest posługiwanie się słowem „budowniczy”. Wynikało to z faktu, że nie doszło wówczas jeszcze do podziału realizacji projektu na dwie fazy – koncepcyjną i realizacyjną. Projekty budowlane zachowane z tego okresu miały charakter ogólnikowy, a o wielu konkretnych rozwiązaniach zdecydowano już na placu budowy. Z tego względu, dla tego właśnie okresu, Autorzy obok biogramów architektów zdecydowali się zamieścić w *Słowniku* biogramy rzemieślników zaangażowanych w proces budowy, a zatem budowniczych, mistrzów murarskich, kamieniarzy i cieśli. Pominięci zostali jednak rzemieślnicy w mniejszym stopniu związani z procesem powstawania budynku, to znaczy szklarze, kowale, ślusarze, zduni, stolarze czy malarze. Natomiast dla drugiej połowy XVII i XVIII w., gdy następowała profesjonalizacja zawodu architekta, Autorzy uwzględnili w *Słowniku* biogramy architektów *sensu stricto*, ale także organizatorów przedsięwzięć budowlanych, projektantów ogrodów, teoretyków architektury oraz architektów amatorów. Pominięci zostali natomiast mistrzowie murarscy, kamieniarscy i ciesielscy, uwzględnieni zaś sztukatorzy ornamentaliści oraz malarze tworzący małe i duże projekty architektoniczne.

Zaproponowana przez Autorów definicja zawodu architekta i budowniczego nie budzi zasadniczych wątpliwości. Wydaje się jednak, że nie do końca słuszne było nieuwzględnienie rzemieślników: murarzy, kamieniarzy i cieśli pracujących w Warszawie w drugiej połowie XVII i w XVIII w. Większość haseł dotyczących tych zawodów dla okresu wcześniejszego ograniczała się do podania imienia (często bez nazwiska) murarza, kamieniarza lub cieśli przebywających w danym roku w mieście, ale bez określenia zakresu wykonanych prac.

Pozwala to zorientować się, w jakich latach popyt na tego typu rzemieślników w Warszawie był większy. Interesujące byłyby takie dane dla końca XVII i dla XVIII stulecia. Tym bardziej że zachowane źródła miejskie i kościelne zawierają wzmianki na temat osób wykonujących te zawody.

Wśród haseł odnoszących się do drugiego z wyróżnionych okresów znajdują się biogramy architektów, zarówno praktyków tworzących konkretne projekty, jak również teoretyków i architektów amatorów (by przywołać nazwisko Stanisława Potockiego). Poza nimi uwzględnieni zostali budowniczowie oraz kierownicy i nadzorcy budowlani (jak kojarzący się w pierwszej kolejności z malarstwem Marcello Filippo Bacciarelli, który był kierownikiem „fabryk” Stanisława Augusta), a także pisarze „fabryki” (np. Carlo Fiasella pisarz „fabryki” w Ujazdowie). Autorzy recenzowanej pracy zdecydowali się uwzględnić w publikacji grupę inżynierów wojskowych i kartografów, wychodząc tym samym poza ramy nakreślone w dziele Łoży (np. Marc-René de Montalembert, generał dywizji, francuski inżynier wojskowy, teoretyk fortyfikacji; kartograf Pierre Hennequin). Mając na uwadze powiązania architektury z kartografią i inżynierią wojskową w XVIII w., uznać to można za uzasadnione. Wydaje się jednak, że w niektórych przypadkach związek z działalnością architektoniczną i budowlaną uwzględnionych w *Słowniku* osób był zbyt mały. Była to dla nich jedna z wielu, raczej mniej istotna sfera działalności (np. Autor biogramu Antoniego Hiża przy określeniu „architekt” postawił znak zapytania, podobne wątpliwości pojawiły się w przypadku inżyniera wojskowego, geometry i kartografa Jana Bakałowicza). Zapewne dalsze badania archiwalne przyniosłyby nowe ustalenia w tym zakresie.

W *Słowniku* uwzględnieni zostali architekci i budowniczowie związani z dawną Warszawą. Decyzję o ograniczeniu badań do jednego miasta uznać należy za słuszną, ponieważ pozwala to na dogłębne zbadanie całego zagadnienia z wykorzystaniem dostępnych materiałów archiwalnych i opracowań naukowych. Podkreślić przy tym należy, że Autorzy przyjęli szerokie rozumienie związku artysty ze środowiskiem warszawskim. Z uwagi na naturalną mobilność osób należących do tej grupy zawodowej, nie powinno to budzić większych wątpliwości. W pracy uwzględnieni zostali twórcy, którzy zdecydowaną część działalności zawodowej związali ze stolicą Rzeczypospolitej, jak również architekci i budowniczowie, którzy pracowali w mieście tymczasowo. Zamieszczone zostały również biogramy architektów, którzy przesyłali swe projekty korespondencyjnie. W niektórych przypadkach, jak wynika z treści samego biogramu, artysta miał z miastem kontakt w bardzo niewielkim zakresie (np. związany z dworem elektora Fryderyka III architekt Christian Eltester).

Zakres chronologiczny *Słownika* obejmuje okres od pierwszej połowy XV w. do końca istnienia Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Zaznaczyć przy tym należy, że Autorzy postanowili uwzględnić w nim również architektów i budowniczych, którzy zadebiutowali przed 1795 r., jednak zasadniczy etap ich twórczości przypadł na pierwszą połowę XIX w. Jako przykład przywołać można Karola Jana Dollingera, stypendystę króla Stanisława Augusta w Rzymie,

którego działalność w Warszawie poświadczona jest od 1817 r., oraz Michała Kado, którego najważniejsze realizacje powstały w pierwszej połowie XIX w., m.in. Obserwatorium Astronomiczne z lat 1820–1822.

Na szczególne podkreślenie zasługuje fakt, że *Słownik* przygotowany został w oparciu o szeroką kwerendę źródłową, dzięki czemu udało się uchwycić działalność nieznanych dotąd architektów i budowniczych związanych z Warszawą. Kwerenda krajowa objęła archiwa i biblioteki w Warszawie, Krakowie i we Wrocławiu. Szczególnie owocne okazało się wykorzystanie źródeł miejskich, jak choćby ksiąg przyjęć do prawa miejskiego Starej Warszawy, Archiwum Kame-ralnego oraz ksiąg metrykalnych parafii św. Jana Chrzciciela i parafii św. Krzyża. Kwerenda zagraniczna została przeprowadzona w Dreźnie, Rzymie, Paryżu i w Wilnie. Wykorzystany został również dotychczasowy dorobek naukowy, który znacząco powiększył się od czasu wydania *Słownika Łoży*.

W recenzowanym *Słowniku* przyjęta została określona struktura hasła. Jego najbardziej rozbudowana wersja dotyczy z oczywistych względów najważniejszych architektów i budowniczych związanych ze środowiskiem warszawskim. Na tę strukturę składa się biogram artysty, który został przygotowany w układzie chronologicznym. W przypadku najważniejszych twórców został on znacząco rozwinięty w stosunku do haseł u Łoży. Uwzględnione zostały w nim dane dotyczące pochodzenia, etapów edukacji, sprawowanych urzędów i funkcji, realizowanych projektów, a także charakterystyka stylu architektonicznego reprezentowanego przez danego twórcę. Odrębnie wyróżniona została ikonografia, dorobek zaś twórczy podzielony został na prace potwierdzone i przypisywane. Wymienione zostały rysunki, które zachowały się w zbiorach archiwalnych i muzealnych oraz piśmiennictwo własne. Na końcu podane zostały źródła archiwalne i źródła drukowane oraz bibliografia. Przyjęte w publikacji rozwiązanie dało możliwość przejrzystego poznania dorobku uwzględnionych architektów i budowniczych.

Autor wstępu do *Słownika* zaznaczył, że z uwagi na objętość, biogramy podzielić można na trzy grupy. W publikacji zamieszczonych zostało 57 obszernych biogramów architektów o randze europejskiej, 78 krótszych biogramów mniej znanych postaci oraz 417 krótkich haseł osobowych, niejednokrotnie po raz pierwszy wspomnianych. Na taki podział z pewnością wpływ miał stan badań oraz stopień zachowania przekazów źródłowych. Warto przyjrzeć się bliżej każdej grupie z osobna.

Najobszerniejsze biogramy poświęcone zostały architektom i budowniczym wyróżniającym się znaczącym dorobkiem zawodowym. Wśród szesnastowiecznych twórców biogram mają m.in. architekt Matteo Castello, architekt i rzeźbiarz Santi Romolo Gucci, budowniczy Jan Baptysta Wenecjanin. Liczne biogramy dotyczą artystów działających w XVII w. — m.in. architekt Tylman van Gameren, muzyk, architekt i projektant dekoracji okazjonalnych Giovanni Battista Gisleni. Przeważają zaś nazwiska architektów osiemnastowiecznych — wśród nich m.in. Johann Sigmund Deybel, Simon Gottlieb Zug, Johann Friedrich Knöbel, Joachim Daniel Jauch. Ich biogramy znalazły się w dziele Łoży,

kilku z nich doczekało się własnego biogramu w PSB lub opracowania monograficznego⁴. Nie oznacza to, że Autorzy podsumowali jedynie dotychczasowe badania. Sięgając do materiałów archiwalnych, podjęli dyskusję z dotychczasowymi ustaleniami badawczymi, jak w przypadku działalności Deybla i Ephraima Schrögera. Ich biogramy uzupełnione zostały o ważne wątki rodzinne, ale także źródłowo zweryfikowane zostały przypisywane im prace i projekty. Te biogramy potraktować zatem można jako wyraz aktualnego stanu badań nad działalnością artystów zaliczonych do tej grupy.

W drugiej grupie biogramów dominują architekci, budowniczowie oraz sztukatorzy działający w Warszawie w XVII i w XVIII w. Jedynie kilku z nich było obecnych w *Słowniku* autorstwa Łoży lub w PSB. Dla przykładu warto wymienić kilka bardziej znanych nazwisk — architekt Johann Ferdinand Nax, ogrodnik Johann Christian Schuch, budowniczy Carl Gottlieb Schütz. Autorom udało się wydobyć ze źródeł inne mniej znane osoby, jak choćby czynnych w zawodzie architekta synów Johanna Sigmunda Deybla — Christiana Gottfrieda i Johanna Sigmunda. Wskazać można także na biogram kompozytora, muzyka kapeli królewskiej i poety, Adama Jarzębskiego, autora książki *Gościniec, albo krótkie opisanie Warszawy*, wydanej w 1643 r. Z ustaleń Autora biogramu wynika, że od 1635 r., by zwiększyć dochody rodziny, muzyk podjął działalność budowlaną. W tymże roku otrzymał tytuł „budowniczego J.K.M.”. Funkcję przedsiębiorcy budowlanego i zarządcy budów królewskich pełnił do końca życia. Informacje na temat tej sfery jego działalności zostały istotnie rozbudowane w stosunku do PSB⁵.

Interesująco przedstawia się skład trzeciej grupy biogramów. W zdecydowanej większości przypadków są to nazwiska dotychczas niewystępujące w opracowaniach poświęconych historii architektury Warszawy w średniowieczu i w okresie nowożytnym. Ich wyodrębnienie jest efektem kwerendy przeprowadzonej w aktach miejskich Starej Warszawy, a przede wszystkim w aktach metrykalnych parafii św. Jana Chrzciciela i parafii św. Krzyża. Wzmianki te niejednokrotnie ograniczają się do informacji o akcie małżeństwa lub chrztu, akcie sprzedaży nieruchomości lub rekomendacji udzielonej w procedurze nadania obywatelstwa. Krótkie biogramy dotyczą głównie twórców z XVI i z pierwszej połowy XVII w. W zdecydowanej mierze w grupie tej znaleźli się murarze, cieśle, kamieniarze, a w mniejszej rzemieślnicy określane jako „architekci” (np. Jan Czarni, Joannes Erasmus).

Podstawowa trudność, z jaką przyszło zmierzyć się Autorom krótkich haseł, to identyfikacja poszczególnych osób, o których wzmianki pojawiły się w źródłach. Szczególnie w sytuacji, gdy informacja źródłowa ograniczała się jedynie do imienia. To wyzwanie, przed którym staje każdy historyk podejmujący

⁴ W. Hentschel, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, Berlin 1967; M. Kwiatkowski, *Szymon Bogumił Zug. Architekt polskiego oświecenia*, Warszawa 1971; S. Lorentz, *Efraim Szreger. Architekt polski XVIII wieku*, Warszawa 1986.

⁵ Por. K.H. Feicht, S. Herbst, *Jarzębski Adam*, PSB, t. 11, Wrocław-Warszawa-Kraków 1964–1965, s. 24–25.

trud badań nad mieszkańcami miast w średniowieczu i w okresie nowożytnym. W warszawskich źródłach miejskich do końca XVIII w. występują liczne przypadki odmiennego zapisywania imienia i nazwiska konkretnej osoby; były one podawane w formie oryginalnej lub spolszczonej. Inaczej też zapisywał nazwisko pisarz miejski, a inaczej własnoręcznie zainteresowana osoba. Autorzy biogramów niejednokrotnie odwoływali się do innego hasła, zaznaczając, że z dużym prawdopodobieństwem chodzi o jedną i tę samą osobę. W konsekwencji w *Słowniku* zamieszczone zostały biogramy najprawdopodobniej dotyczące tego samego artysty (w sumie dotyczy to 41 biogramów, w których znalazły się odwołania do jednego lub dwóch innych zamieszczonych w *Słowniku*). Dla przykładu Levaardus Hichler, odnotowany w księdze parafii św. Jana, to najprawdopodobniej murarz Leonard Pichler, na co wskazywać może ten sam zawód oraz pochodzenie z obszaru krajów niemieckojęzycznych. W *Słowniku* obok siebie umieszczone zostały biogramy Sylwestra Włocha oraz Sylwestra z Medris. Obaj byli murarzami działającymi w Warszawie w latach siedemdziesiątych XVI w. Stąd uzasadnione przypuszczenie, że to jedna osoba, która odmiennie została opisana w różnych typach źródeł. Inny przykład — w *Słowniku* zamieszczone zostały obok siebie dwa biogramy murarza Jana Baptysty Italusa. Ich Autor na podstawie dostępnych źródeł dowodził, że dotychczas mylnie byli oni identyfikowani z budowniczym Janem Baptystą Wenecjaninem. Powstały jednak dwa biogramy, co oznacza działalność w Warszawie w tym samym czasie dwóch artystów określanych w źródłach w ten sam sposób. W świetle dostępnych źródeł pierwszy z nich zginął w bójce w 1570 r., drugi w tym czasie dzierżawił cegielnię miejską, a wzmiankowany był także w 1571 r. Zapewne stan źródeł utrudnia przyjęcie jednoznacznych rozstrzygnięć. W niektórych przypadkach Autorzy podejmowali próbę łączenia rozmaitych zapisów źródłowych odnoszących się do tej samej osoby. W innych wypadkach w *Słowniku* pojawiały się dwa odrębne biogramy, co może sprawiać wrażenie niepotrzebnego mnożenia haseł osobowych. Być może dalsze badania źródłowe pozwolą na wyjaśnienie tych niejasności.

Biogramy zamieszczone na łamach *Słownika* wyraźnie dowodzą, że środowisko architektów i budowniczych związanych z dawną Warszawą było zróżnicowane pod względem pochodzenia, języka i wyznania. Od XVI w. szczególną rolę odgrywali artyści wywodzący się z Półwyspu Apenińskiego. Jak zauważył redaktor Sito we wstępie, wielu z nich osiedliło się nad Wisłą na stałe, przekazując wiedzę i doświadczenie zawodowe swoim dzieciom. Wśród twórców działających w mieście od XV w. znajdowali się również przybysze z krajów Rzeszy Niemieckiej, przede wszystkim z Prus, Saksonii i Śląska. Z biogramów zamieszczonych w *Słowniku* można wnioskować o ich znaczącej obecności w pierwszej połowie XVII w., w momencie intensywnego rozwoju miasta związanego z przeniesieniem do Warszawy siedziby dworu królewskiego. W pierwszej połowie XVIII w., z uwagi na związki polityczne Rzeczypospolitej z Saksonią, istotną rolę odgrywali architekci i budowniczowie wywodzący się z tego właśnie państwa. Związani byli z dworem królów Augusta II i Augusta III, a następnie Stanisława Augusta.

W związku z powyższym na podkreślenie zasługuje zastosowanie przez Autorów biogramów oryginalnej pisowni imion i nazwisk architektów i budowniczych. Jest to jednoznaczne odejście od dotychczasowej praktyki przywoływania spolszczonych wersji imion i nazwisk cudzoziemskich twórców działających na ziemiach polskich. To wyraźna tendencja widoczna w najnowszych publikacjach naukowych. Dla przykładu Autor biogramu Gaspare'a (Kacpra) Bokiersa (Bokieth) podkreślił, że w dotychczasowej literaturze naukowej badacze posługiwali się imieniem i nazwiskiem Kacper Bokieth. W *Słowniku* zamieszczony został też biogram m.in. Simona Gottlieba Zuga (dotychczas Szymon Bogumił Zug) i Ephraima Schrögera (dotychczas Efraim Szreger, Schroeger).

W *Słowniku* wystąpiły drobne niedociągnięcia redakcyjne. Dotyczą one niekonsekwentnego stosowania skrótów nazwisk autorów pod biogramami. W kilku przypadkach wystąpiły nieprecyzyjne odwołania do innego hasła, np. w hasle dotyczącym kamiennika Paola di Corte powinno być odesłanie do biogramu Paulusa, a nie do Pawła, budowniczego działającego sto lat wcześniej. W nocie poświęconej architektowi Simonowi Gotthardowi Schwarzewemu znalazł się odnośnik do biogramu Szymona Bogumiła Zuga, zamiast do Simona Gottlieba Zuga. Z kolei w biogramie sztukatora i budowniczego Friedricha Baumana w części „prace przypisane” niepotrzebnie dodane zostały znaki zapytania.

Zgłoszone uwagi i wątpliwości nie umniejszają wartości recenzowanej publikacji. Z przekonaniem należy stwierdzić, że wnosi ona ważny wkład w rozwój badań nad środowiskiem architektów i budowniczych związanych z Warszawą. Jest to książka tym bardziej ważna, że dotyczy dziejów miasta w okresie, który wciąż nie cieszy się dużym zainteresowaniem współczesnych badaczy.

Marta Kuc-Czerep
(Warszawa)